

Az MTA I. és IX. Osztályának 1979 évi közgyűlési együttes tudományos ülése

A GAZDASÁGI VÁLSÁGOK PROBLEMATIKÁJA A XX. SZÁZADBAN

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya az Akadémia 1979. évi 139. közgyűlésének hetében együttes tudományos ülést tartott, amelyen a történettudomány és a közgazdaságtudomány képviselőinek a válság-problematikával kapcsolatos előadásai hangzottak el.

A tudományos ülést Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA alelnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy a különböző tudományok és különösen a határtudományok együttműködésének, a tudományos problémák interdiszciplináris megközelítésének a közgyűlési együttes ülések jó lehetőséget adnak. Utalt az I. és a II. Osztály 1978. évi együttes tudományos ülésének eredményeire, amelyek a Kelet-Európa-problematika megtárgyalása kapcsán történészek és irodalomtörténészek, nyelvészek és művészettörténészek, régészek és néprajztudósok együttműködése révén valósulhattak meg. Jelezte a gazdasági válságok téma bizonyos aktualitását is, amely lehetővé teszi a társadalomtudományok aktív hozzájárulását jelenkorunk problémáinak eredményesebb megoldásához.

Az együttes ülés előadásait az alábbiakban adjuk közre:

A KLASSZIKUS TÍPUSÚ VÁLSÁGOK ELMÉLETÉRŐL

ERDŐS PÉTER

Megtisztelő megbízatásom értelmében a válságelméletről, közelebről a klasszikus típusú válságok elméletéről kell beszélnem. Válságelmélet sokféle van: nem térhetek ki rájuk. Azt a marxista ihletésű elméletet fogom ismertetni, amelyet helyesnek tartok . . . A klasszikus típusú válság megnevezés nem közismert terminus: a saját kifejezésem. Azokat a gazdasági válságokat jelölöm vele, amelyek a múlt század második negyedétől a jelen század első harmada végig átlagosan tízévenként követték egymást, s amelyeket a marxista tankönyvek általános periodikus túltermelési válságok néven tartanak számon. Ezek anyagi alapja — Marx egy mondata szerint — az állótőke tömeges periodikus megújításában keresendő. Gazdasági válságok az említett időszak vége óta is előfordulnak, de kiváltó okaik, mechanizmusaik, lefolyásuk annyira mások, hogy a klasszikus válságok elmélete alig vonatkoztatható rájuk. Az 1929–33-as válság azonban még klasszikus típusú válság volt.

A válságelmélettől sem várhatunk el többet, mint általában a közgazdasági elmélektől. Arra semmiféle válságelmélet sem alkalmas, hogy részleteiben is megmagyarázza egy-egy konkrét válság lefolyását. Ahány válság előfordult, mind jelentékenyen különbözött egymástól. Részleteik leírása és magyarázata a gazdaságtörténész feladata. Neki a vizsgálataiban nem szabad az általános elmélethez tapadnia. Nemcsak azt kellene meg-

mutatnia, hogy miben igazolta a vizsgált válság az általános elméletet, hanem azt is, hogy a sajátos körülmények között mi minden tért el az elmélet által tipikusnak mondottaktól. Figyelmét, akárcsak a gyakorlati közgazdászokét vagy éppen a nagyközönségét, többnyire nem éppen az általános, hanem inkább a specifikus vonások kötik le. A nagy válság pedig annyi drámai mozzanatban bővelkedett, hogy hozzá képest az általános válságelmélet mondanivalója színtelennek mondható.

Azt is csak a gazdaságtörténész magyarázhatja meg, hogy miért éppen a 30-as évek elejének a válsága volt különösen mély és kínos. Azt a Sztálintól származó érvelést, hogy azért volt ilyen, mert a kapitalizmus általános válságának időszakába esett, ma már szerencsére senkinek sem kell kielégítő magyarázatként elfogadnia.

De ha valamennyi válság jelentősen különbözött a többitől, akkor vajon miért hiszem, hogy a múltbeli válságok egy hosszú sorozatára joggal ragaszthatjuk rá a klasszikus típusú válság címkéjét? Miért gondoljuk mi, politökonómusok, hogy a klasszikus típusú válságok általános elméletét ki lehet dolgozni, sőt már rendelkezünk is vele?

*

Azoknak a legfőbb jegyeknek a felsorolásával kezdem, amelyek – a válságelmélet szempontjából – megkülönböztetik a korábbi kapitalizmust a második világháborút követő időszak kapitalizmusától. A klasszikus típusú válságok korszakát szempontunkból a már eléggé fejlett gyáripár meglétén kívül a következő vonások is jellemezték. A bérből élők zömét a termelő ágazatok foglalkoztatták, és azoknak a részaránya is számottevő volt, akik a beruházási javakat termelték. A munkások nettó megtakarításainak az összege jelentéktelen, a fogyasztói hitelek, a részletre történő vásárlások rendszere pedig még kialakulatlan volt ebben az időszakban. Az állam bevételei, illetve kiadásai a nemzeti jövedelemnek alig néhány százalékára rúgtak. A társadalombiztosítás, a nyugdíjaskorúakról való gondoskodás, a munkanélküliek segélyezése sem volt, de az állam jövedelmeinek alacsony volta miatt aligha is lehetett volna állami feladat. Az állam a költségvetés egyensúlyban tartására törekedett: gazdasági szerepe – háborúk és hasonló időszakok kivételével – elhanyagolható volt.

Ma viszont a bérből és fizetésből élőknek mindössze 40 vagy éppen csupán 30 százalékát foglalkoztatják a termelő ágazatok. A dolgozók néhány év átlagát tekintve ma is csak folyó keresményüket költik ugyan vásárlásra, de ma már saját lakást, autót, egyéb tartós fogyasztási cikkeket vásárolnak részletre, vagyis hitelre. Így egyes években nem jelentéktelen mértékben eladósodnak, hogy más években ennek ellensúlyozására viszonylag sokat megtakarítsanak. Az állami költségvetés a végtermékeknek a negyedét, harmadát vagy néha a felét is igénybe veszi. Emellett a költségvetés rendszere szándéktalanul is automatikus stabilizátorokat hoz létre. De igen gyakran költségvetési deficit terhére is beavatkozik az állam a gazdaság menetébe, miközben a bankrendszer, a kormányzattal többé-kevésbé együttműködve, maga is ezt teszi saját monetáris eszközeivel.

Nem említettem a megkülönböztető jegyek között az ún. szabadversenyos kapitalizmus és a monopolkapitalizmus közti különbséget. A nagy válság, amely még klasszikus

típusú volt, már a monopolkapitalizmus időszakára esett. Az állami monopolkapitalizmus kialakulásáról, mint megkülönböztető jegyről viszont – anélkül, hogy a nevén neveztem volna – már szoltam a megelőző mondatokban.

A korábbi kapitalizmus megkülönböztető vonásait azért emeltem ki, mert meglétük esetén a kapitalizmusban igen erős tendencia van periodikusan visszatérő válságok kialakulására. Mindenféle gazdasági törvény csupán tendenciát, bár jó esetben uralkodó tendenciát mond ki. Megfordítva is igaz: ha egy tendencia, mint a szóban forgó esetben is, mintegy száz év folyamán konok következetességgel érvényesül, akkor arra is jogot formálhatunk, hogy e tendenciát a törvény szóval illessük. Csakhogy: a nemrégiben még közkeletűnek számító válságtörvény-kifejezés nagyon is sokféleképpen volt értelmezhető. Az ebben az ambiciózus kifejezésben előforduló válság szó nagyon is tág értelmű. Jelenthet ipari, pénzügyi vagy agrárválságot; jelenthet közbülső vagy periodikus, részleges vagy általános válságot – használata alkalmas volt igen különböző jelenségek egybe-mosására. A marxizmus megalapítói figyelmét azonban elsősorban éppen azok a periodikusan ismétlődő általános válságok kötötték le, amelyek elméletéről most beszélnem kell. És éppen a válságoknak a periodikusan, nagyjából szabályos időközökben visszatérő volta az a jelenség, amely elsősorban utal rá, hogy az elmélet megtalálhatja a periodicitás okát. A periodicitás tapasztalati jelensége készítette a kutatást arra, hogy – mint vélem sikerrel – épp ennek a magyarázatát keresse. De ha sikerről beszélek, akkor már újabb keletű elméleti eredményekre utalok vele.

A második világháború utáni gazdasági válságok azonban, legalábbis hazai kutatóink többségének a megítélése szerint, nem periodikus jellegűek. És nagyjából éppen ebben az időszakban fordultak az ellenkezőjükre azok a jellemzők is, amelyek alapján elméletileg kimutathatónak bizonyult a kapitalizmusnak periodikusan visszatérő válságokra való hajlama. Ha valamilyen értelemben ma is beszélhetünk válságtörvényről, úgy ezen nem a korábban érvényesült törvényt kell értenünk. Ezért ítélem értelmesnek és hasznosnak a klasszikus típusú válság kifejezést.

*

Az elmélet feladata természetesen nem ott kezdődik, hogy megmutatja, miért jelentkeznek egy adott korszakban periodikusan a válságok. Említettem már, hogy a szokványos tankönyvek általános túltermelési válságok néven említik őket. De az elméletnek újból és újból felül kell vizsgálnia sok évtizedes, maguktól értetődőeknek vélt tételeket is. Felül kell tehát vizsgálnia – egyebek között – az általános túltermelés értelmét, valós vagy valótlan voltát is.

Ismeretes Say hírhedt törvénye az általános túltermelés állítólagos lehetetlenségéről. Say tétele a legegyszerűbb formájában úgy hangzik, hogy a kínálat automatikusan megteremti a neki megfelelő keresletet, hiszen az árutermelő azért termel – azért támaszt kínálatot –, mert termékéért más terméket vagy termékeket akar kapni a piacon, tehát keresletet támaszt. Marx erre azzal válaszolt, hogy az eladó nem termékre, hanem pénzre cseréli a termékét, és semmi sem kényszeríti arra, hogy a kapott pénzért más terméket vásároljon. Márpedig, ha sokan tartózkodnak a vásárlástól, akkor sokan nem tudnak eladni

– íme a túltermelés! E gondolatmenet természetesen csupán az általános túltermelés elvont elvi lehetőségére mutat rá. Semmiképpen sem hitte Marx, hogy az iménti érvelése azt is megmagyarázza, vajon miért tartózkodnának egyszerre sokan a vásárlástól. Annyi viszont az ún. Say-törvény mindenféle lehetséges elméleti és tapasztalati cáfolata ellenére is igaz, hogy ha mindenki, aki árueledés révén pénzhez jut, e pénzüsszeget vásárlásra kívánja fordítani, akkor részleges aránytalanságok keletkezhetnek ugyan, de szó sem lehet általános túltermelésről. Ha keletkeznek ilyen aránytalanságok, és ha csak ennyi a baj, – noha nagyobb baj is kifejlődhetik belőle – akkor Marx nyomán csupán részleges vagy esetleg közbülső válságról szoktunk beszélni, és nem az ilyen válság a témánk.

Keynes – részben már korábban is megvolt elméleteket új indoklással és új köntösbe burkolva – az elégtelen összkereslettel indokolta – nem éppen a válságoknak, hanem – a tömeges tartós munkanélküliségnek a szerinte a gazdag tőkés országokat különösen fenyegető jelenségét. Elméletének következetes indokolása megítélésem szerint nemcsak sikerületlen volt, hanem nem is sikerülhetett, de javára irandó, hogy követői nagy többségétől eltérően külön is hangsúlyozta a tőkejavak iránti kereslet elégtelenségét. Nagyon régi viszont, és a marxi irodalomban is minduntalan felmerül egy – az elégtelen kereslet elméletével rokon – elmélet, az elégtelen fogyasztás elmélete. Ennek is sokféle változata ismert, de végül is általában arról szólnak, hogy a munkások bére nem futja annak a fogyasztáscikk-tömegnek a megvásárlására, amelytől pedig nekik kellene megszabadítaniuk a piacot.

Marx maga elvetette ezt az alulfogyasztási elméletet mint a válságok kitörésének elégséges magyarázatát, mondván, hogy a tipikus válság épp akkor tör ki, amikor a munkásosztály bére a legmagasabb. Ennek nyomán nemegyszer előfordult, hogy marxista közgazdászok pusztán azzal az indoklással utasították el sommásan az egyik vagy másik válságmagyarázatot, hogy az az alulfogyasztási elmélet egyik változata. Csakhogy Marxnál is található a Tőke III. kötetének 30. fejezetében egy nagyon hasonló gondolat, amely szerint „minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátozottsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a termelőerőket úgy fejlessze, mintha azoknak csak a társadalom abszolút fogyasztóképessége szabna határt”. De ha valóban ez a válságok végső oka, akkor mi a végső vagy közvetlen oka annak, hogy a válság állapota nem permanens? Miért van, hogy a termelőerők fejlettségének az a foka, amely már beleütközött a tömegek korlátozott fogyasztóképességébe, akár már egyetlen periódussal később is összefér a kitűnő prosperitással? A kapitalizmus gazdasága növekvő gazdaság. Nem fogadhatjuk el kielégítőnek Rosa Luxemburnak és másoknak azt a válaszát, amely „harmadik személyeknek”, tehát nem tőkés országoknak vagy rétegeknek a kapitalizmus világrendszerébe való bevonására hivatkozva kívánja megoldani a kérdést.

*

A nem olyan régmúlt tankönyvei sem kerültek meg mindenestől ezt a problémát, de válaszképpen sejtelmesen általános értelmű fogalmazáshoz menekültek. A válság, úgy-mond, akkor tör ki, amikor a kapitalizmus gazdasági ellentmondásai kiéleződnek; a válság

szerepe éppen ezeknek az ellentmondásoknak az erőszakos úton történő ideiglenes feloldása, kibékítése, ami – ugyancsak ideiglenesen – megnyitja az utat a további fejlődés előtt. Ez a válasz feltétlenül helyes, csak az a hibája, hogy nem tudjuk meg belőle, konkrétan miféle ellentmondásokat mi módon csökkenthet elviselhető fokúra a válság.

Nem efféle, a hajdani természetfilozófusokéhoz hasonló magaslatozon mozgó válaszokra van szükségünk. A gazdasági válságok a társadalmi tőke újratermelésének súlyos megrázkódtatásai. A társadalmi tőke zavartalan újratermelése feltételeinek alapösszefüggéseit pedig kidolgozta Marx a Tőke II. kötetében. Nyilván ehhez az elmélethez kell visszanyúlnunk, ha meg akarjuk érteni a zavarok okait. Erre is számos kísérlet történt, de sajnos a kutatóról kutatóra átöröklődő tévedés következtében a közelmúltig nem sok siker kísérte azokat.

A piaci verseny körülményei között, ha valamelyik termékből a többihez képest túl sokat termeltek, akkor annak az ára csökken, s a termelés akár veszteséges is válhat. Ilyenkor más termelési ágakba áramlik át a tőke; a kérdéses termék kínálata csökken a többiekéhez képest; az ára megemelkedik, s így minden rendbe jön. A közgazdászok tolvajnyelvén ezt úgy fejezik ki, hogy az értéktörvény spontán módon szabályozza az árutermelést. Én szívesebben fogalmazom meg ugyanezt egy eredetileg a gyengeáramú technikából ismertté vált kifejezéssel: valamely áru termelésének bővülése vagy szűkülése – a termék árának közvetítésével – negatív értelemben visszacsatolódik az áru termelésére: fékezi a növekedését is, a csökkenését is, vagyis szabályozóként működik. Zavarba kerülünk azonban, ha a konkrét áru esetéről áttérünk olyan áru-aggregátumok magatartásának a vizsgálatára, mint egyfelől a fogyasztási cikkek összessége, másfelől az ezek termeléséhez szükséges nyersanyagok összessége. Termelhetünk-e tartósan túl sok fogyasztási cikket a nyersanyagokhoz képest? Nyilván nem, hiszen sok fogyasztási cikk termeléséhez sok nyersanyagra van szükség. S aligha látható be, hogyha a fogyasztási cikkek ára netán azért csökkenne, mert túl sok van belőlük, akkor ezen segíthetne, ha a tőke a nyersanyagtermelésbe áramlana át.

Nos, a társadalmi tőke újratermelésének marxi elmélete két aggregált osztályba sorolta a termelőtőkét: a termelőeszközöket gyártó első osztályba, illetve a fogyasztási cikkeket gyártó második osztályba. Az erre vonatkozó marxi sémák a termelőeszközök közt nemcsak a nyersanyagokat, hanem a munkaeszközöket is figyelembe veszik ugyan, de bennük a munkaeszközök ugyanúgy egyetlen körforgás alatt használnának el, mint a nyersanyagok.

Marx számpéldákon megmutatta, Bucharin pedig algebrai kifejezés formájában is bemutatta, hogy ha az újratermelés két osztálya egyensúlyban van, vagyis ha mindkét osztály termékei az értéküknek megfelelő árakon értékesíthetők, akkor érvényesnek kell lennie a következő összefüggésnek, illetve egyenletnek: $v_1 + m_{k1} + m_{v1} = c_2 + m_{c2}$, ahol az 1, illetve 2 index azt jelzi, hogy az első vagy a második osztály termékéről van szó; c a jelzett osztályban elhasznált termelőeszközök értékének, v az ott kifizetett munkabérnek, m_k a jelzett osztály tőkései által elfogyasztott javak értékének, m_c a bővítésre szolgáló termelőeszközök értékének, m_v pedig az ezekhez pótlólagosan felveendő munkások bérének a jele. Az m_k , m_c és m_v tagok összege: m , az értéktöbblet.

Ezen a ponton követték el a korábbi marxisták a fatális hibát. Számpéldáikban valamennyien önkényesen megadták az értéktöbblet és a munkabér arányának, vagyis az m/v törtnek, tehát az értéktöbblet-rátának a nagyságát, és az ilyen önkényesen megadott m/v arányból kiadódó m értéktöbbletet osztották fel három részre: m_k -ra, m_c -re és m_v -re.

Az imént említett egyenlet azonban az ilyen önkényesen felvett adatokkal legfeljebb véletlenül valósulhat meg. Az egyenlet bal oldala termelőeszközök értékösszegét, jobb oldala fogyasztási cikkek értékösszegét ábrázolja. Az újratermelés egyensúlya esetén az egyenlet bal oldalával jelzett termelőeszköz mennyiségét el kell cserélni, a jobb oldalal jelzett fogyasztásicikk-mennyiséggel, de ez a csere csak akkor lehetne értékarányos, ha az egyenlőség véletlenül beteljesülne. És most jön a végképpen hibás következtetés. Eszerint: ha az egyenlet úgy válik egyenlőtlenséggé, hogy a bal oldala meghaladja a jobb oldalát, akkor túltermelés van termelőeszközökből, tehát azok normális áron eladhatatlannokká válnak. Ha a jobb oldal nagyobb a bal oldalnál, akkor fogyasztási cikkekből van túltermelés, és akkor azokat nem lehet normális áron értékesíteni.

S ebből azt a következtetést vonták le, hogy mindkét fajta túltermelés, ha eléggé éles, kumulálódó folyamatokat indít meg, és ez a kumulálódó folyamat a válság. Csak az nem ütött szöveget a teoretikusok fejébe, hogy ilyenképpen a túltermelés a tőkés gazdaság normális állapotának tűnik, míg a túltermelés hiánya legfeljebb ritka kivétel lehet.

Más szavakkal: ha a séma-építőknek igazuk van, ha az értéktöbblet-ráta eleve adott nagyság, akkor a két osztály egymás közötti arányának kellene alkalmazkodnia hozzá, mert különben túltermelés jelentkezik. Ez elméleti zsákutca volt, és csak úgy lehetett kikerülni belőle, hogy a talpára állították azt, ami a feje tetején állt. Erre a korrekcióra a marxi újratermelési elmélet pontosabb elemzése alapján is sor került, mégpedig a nagy lengyel közgazdász Kalecki hasonló eredményeinek az előzetes ismerete nélkül.

*

A marxi újratermelési elmélet oldaláról nézve az derült ki, hogy nem a két osztály arányának kell az értéktöbblet-rátához igazodnia, hanem megfordítva: a két osztály arányától és a tőkés fogyasztás nagyságától függ az értéktöbblet-ráta nagysága. Kalecki ismerte Marxot, de Marx újratermelési elméletére csak futólag hivatkozott. A munkaértékelmélettel sem volt elégedett, s így értéktöbblet helyett mindig csak profitról beszélt. Az ő tétele, amely lényegében ekvivalens az előbb kimondottal, szabad fogalmazásban úgy hangzik, hogy nem az összprofittól függ, hogy a tőkésosztály mennyit fogyaszthat és mennyit ruházhat be, hanem — megfordítva —, a tőkések beruházásainak és fogyasztásának az összegétől függ, hogy mekkora lesz az osztály egészének a profitja. E tétel az egyes tőkés profitjáról, beruházásaira és fogyasztására vonatkoztatva abszurdum, de a makroökonomiában, a tőkések összességére vonatkoztatva tökéletesen helyes, feltéve, hogy elvonatkozathatunk a külkereskedelemtől és a költségvetés deficitjétől, és ha a munkások pontosan a bérüket költik el fogyasztásra. Ezekről a lehetséges bonyodalmaktól a marxi séma is eltekint, és belőle a következő tanulságokat vonhatjuk le.

Bármilyen is az újratermelés két osztályának egymáshoz viszonyított aránya, és bárhogyan alakul is a tőkés személyes fogyasztása, mindig van lehetőség arra, hogy összességükben mindkét osztály termékei értékarányos árakon legyenek eladhatók. De ha a második osztályhoz képest megnő az első osztály termékeinek részaránya, akkor *ceteris paribus* megnő értéktöbblet-rátája is, és a termelés költségeihez képest megnő a termék-egység ára is. Ha viszont a második osztály részaránya nő meg az első osztályhoz képest, akkor értéktöbblet-rátája is csökken, s az árak is csökkennek az önköltséghez képest. Magas értéktöbblet-rátá és a költségekhez képest magas ár jó konjunktúrát, az ellenkezője gyenge konjunktúrát jelent.

E tételek a korábbi vélekedésekhez képest új megvilágításba helyezik a túltermelés problémáját. Nevezetesen: amíg egyéb nyomós ok nem szól az ellenkezője mellett – és erről még majd szólnom kell –, addig a termelőeszköz-termelésnek az átlagosnál gyorsabb bővülése, legalábbis közvetlen hatásában, javuló konjunktúrát eredményez. A fogyasztási cikk-termelés aránytalan megugrása viszont *ceteris paribus* valóban konjunktúrarontó hatású, és túltermelésnek is felfogható.

Ezzel alapjában véve a helyére került a túltermelés fogalma a konjunktúra-elméletben. Értjük, hogy mi a jó és mi a gyenge konjunktúra lényege. Most már arra kell választ találnunk, hogy miért ciklikusan, periodikusan jelentkeznek a súlyos visszaesések. Ennek megértése végett azonban túl kell jutnunk Marx újratermelési sémáin; nevezetesen: tudomásul kell vennünk, hogy a nagy munkaeszközök, az úgynevezett beruházási javak nem használnak el egyetlen termelési körforgás alatt; megújításuk, kicserélésük csak évek múlva, mondjuk átlagosan tíz év elteltével válik esedékessé, addig pedig folyamatosan működhetnek. Az egyszerűség kedvéért olyan értelemben módosíthatjuk a társadalmi tőke újratermelésének marxi elméletében szereplő két osztály fogalmát is, hogy az első osztály beruházási javakat, a második fogyasztási cikkeket termel, míg a szükséges nyersanyagokat mindkét osztály maga termeli meg önmaga számára.

Felvetődik a kérdés, hogy mitől függ, vajon magas-e vagy alacsony-e a beruházások szintje. Erre a legáltalánosabb és éppen ezért a legkevesebbet mondó válasz az, hogy a tőkés profitvárakozásaitól függ. Mégis: ha azt tapasztalja a tőkés, hogy magas a profit, úgy ez azt a reményt kelti benne, hogy továbbra is magas marad. Még inkább áll ez a profit növekedési ütemére: növekvő profit akkor is beruházásra ösztönöz, ha a profit aktuális szintje még alacsony. Egyenesen kényszerít beruházásokra, ha az állóeszközök kiöregedtek, tehát pótlásra szorulnak. Ösztönzi a beruházást, ha magas az állóeszközöknek a kihasználási foka, és ha munkabért lehet vele megtakarítani. Egyenesen tiltja viszont a beruházásokat – hacsak nem nagyon is elavultak már a termelőeszközök –, ha a meglévő kapacitásokat csak alacsony szinten lehet kihasználni.

Gondoljuk most át a következőket: említettük, hogy ha valamely termékből a többihez képest túl sokat vagy túl keveset termelnek, akkor működésbe lép egy negatív visszacsatolási mechanizmus, márpedig a negatív visszacsatolás a jól működő szabályozás legfőbb princípiuma. A társadalmi tőke újratermelésének folyamatában viszont egy pozitívan visszacsatoló részrendszer harcol egy negatívan visszacsatolóval. Ha viszonylag megnő a beruházási tevékenység, akkor megnő a marxi–bucharini-egyenlet bal oldala, nő a profit, nőnek az árak, mert nő az összkereslet is, s ez további beruházásra,

illetve a termelés növelésére ösztönöz. Az ellenkező esetben mind ennek az ellenkezője történik. A beruházási tevékenység ütemváltozása pozitívan csatolódik vissza a rendszerre. Ha viszont a fogyasztási cikkek termelése ugrik meg, akkor az értéktöbblet-ráta is csökken, az árak is esnek, s ez lelassítja a fogyasztásicikk-termelést, de csökkentően hat vissza a beruházások ütemére is. Ez negatív visszacsatolás. Pozitív és negatív visszacsatolódás állandóan egymásba fonódik a termelés arányainak minden változásakor. Ebből a gazdaság egészének immanens instabilitása következik.

*

Ahhoz mármost, hogy megérthessük maguknak a válságoknak a periodikus visszatérését, fel kell tételeznünk, hogy a vizsgált időszakot már megelőzte egy korábbi válság is. Olyan ez, mint az inga. Annak a mozgását is csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy azért leng, mert már egy periódussal korábban is lengett. (Zárójelben: vagy mert valaki meglökte. A gazdaság esetében pedig egy előző válság helyett pl. egy súlyos háború befejezése is megadhatja az első lökést.) Tegyük fel, hogy a válságot követő pangás mélypontján vagyunk. Ekkor az árak alacsonyok, a termelés szintje alacsony, a profit is alacsony szinten stagnál, csak a munkanélküliség magas. A válság kitörése óta a beruházási javak termelése különösen visszaesett: új beruházásokra ez alatt az idő alatt alig került sor, sőt az elhasznált munkaeszközök megújítása is jórészt váratott magára. Alacsony a kapacitások kihasználási foka is. Ilyenkor a fogyasztásicikk-termelés netáni növekedése negatívan csatolódna vissza a rendszerre. A netáni kis megélénkülést hamarosan újabb visszaesés követné. Jelentős volumenű beruházásokra pedig ilyenkor nem kerülhet sor, amíg a meglévő berendezések el nem öregedtek, el nem avultak. Ez azonban, ha az avulás folyamata előrehaladt állapotban van, igenis beruházásokra kényszerít.

Erre megindul egy pozitív visszacsatolási folyamat. A ciklusnak ezt a szakaszát a tipikus, a klasszikus esetben az állótőke tömeges, időben koncentrált megújítása jellemzi. Megnő a foglalkoztatás az első osztályban, tehát megnő a beruházási szektor részaránya; nő a profit és nőnek az árak. A tőkések versenyeznek egymással: mindenki még azelőtt igyekszik pótolni az elhasznált berendezéseket, mielőtt a pótlás költségei nagyon megnőnének. A foglalkoztatás és ezáltal a kereslet növekedése hat a fogyasztásicikk-termelésre is: az is növekszik. Ennek a növekedése viszont negatívan csatolódik vissza a rendszerre. A kétféle, ellentétes irányú visszacsatolás eredője most a visszacsatolást kiváltó elsődleges okok viszonylagos súlyától függ. De a ciklus során a fogyasztásicikk-termelés a beruházási javak termeléséhez képest mereven viselkedik: ellentétben a beruházási javak termelésével, nem sokkal csökken a visszaesés során. A beruházási tevékenység tehát most jelentősen megnőhet: ennek a hatása lesz az erősebb. Ez az előreszaladás viszont azzal jár, hogy a javuló konjunktúra néhány első évében gyakorlatilag kicserélik a megújításra, pótlásra váró berendezéseket. Ha most nem lépne kellő volumenű új beruházás – felhalmozás – a pótlás helyébe, a konjunktúrának le kellene lanyhulnia. Ilyenkor közbülső válság vagy huzamosabb stagnálás fenyegetne. A tipikus esetben nem ez történik. Új berendezések termelése lép a kapacitásfenntartó beruházások helyébe.

A kapacitásfenntartó beruházások együtt járnak az elavult berendezések kielejtezésével; ez a folyamat az összkapacitást csak kevésbé bővíti. Az új beruházások termelése és üzembe állítása viszont egyértelműen kapacitásbővítő hatású, az általa keltett pozitív visszacsatolás viszont semmivel sem erősebb a pótlások által keltettnél. A fogyasztásicikk-termelés nem nőhet a korábnál lényegesen gyorsabban (noha növekedését a termelékenység időközbeni növekedése is elősegíti), mert különben a fogyasztásicikk-árakat csökkenteni kellene. A fellendülés alatt azonban inkább nőnek, mint csökkennek az árak. A beruházási javak termelése gyorsabb ütemben nő a fogyasztási cikkekénél, és ez extra kapacitások, egyelőre kihasználhatatlan kapacitások létrejöttét eredményezi.

Ezzel jut el a gazdaság a fordulópontra. A közkeletű elméletekkel szemben egyáltalán nem szükségszerű, hogy a válság csak akkor törjön ki, ha már annyi fogyasztási cikket termeltek meg, amennyi a korábbi árakon nem lenne értékesíthető. A válság kitöréséhez az is teljesen elegendő, ha a meglévő kapacitásokat már nem lehet teljesen kihasználni, sőt az is, ha tudják, hogy rövidesen olyan kapacitások termelése fejeződik be, amelyeket nem lehetne az árak és a profitrés csökkentése nélkül teljesen kihasználni. A válság kitörésének közvetlen oka ilyenkor nem az általános értelemben vett túltermelés, hanem a kapacitástúltermelés.

A vázolt értelemben kihasználhatatlan kapacitások léte értelmetlenné teszi a további beruházásokat; a beruházási javak termelése visszaesik, s ez pozitívan, de azúttal a hanyatlás értelmében visszacsatolódva maga után rántja az egész gazdaságot. Csakhogy: minél alacsonyabba esett vissza a beruházások szintje a nemzeti jövedelemhez képest, annál lazábban csatol vissza a további beruházáscsökkenés a rendszerre. Eközben a fogyasztásicikk-termelés is lanyhul, de ennek visszacsatolódása a hanyatlás ellen hat. Egy ponton, alacsony árak és profit mellett egyensúlyba kerül az összes kereslet az összes kínálattal. A klasszikus esetben most hosszabb-rövidebb pangás következik, amely addig tart, amíg a berendezések avultsága nem teszi szükségessé és lehetővé pótlásukat. A következő fellendülés abszolút szintjének pedig nem a nemzeti jövedelem majdani magassága, hanem a beruházások és a fogyasztásicikk-termelés növekedésének sebességkülönbsége szab határt. Dióhéjban ez a klasszikus típusú válságoknak az az elmélete, amelyet helyesnek tartok.

De: e mechanizmus működéséhez az kell, hogy a beruházási javak termelése eléggé szorosan csatolódjék vissza a rendszerre. Az improduktív foglalkoztatás hallatlan megnövekedése ezt a visszacsatolási mechanizmust nagyon meglazította. A klasszikus típusú ciklusban a fellendülésnek is, a visszaesésnek is a beruházási javak termelésével kell beindulnia, mert a fogyasztási javak termelése negatív értelemben csatolódik vissza. Ez az utóbbi tétel azonban érvényét veszti, ha a bérből élők hitel terhére is növelhetik vásárlásaikat, s ha az államháztartás deficitfinanszírozás révén autonóm módon megnövelheti a keresletet. Ezek az újabb fejlemények viszont inflációs hatásúak. Másfelől a költségvetés és a bankrendszer antiinflációs szándékkal nemegyszer maga provokálja ki idő előtt a visszaesést. A mai válságok lefolyásának a megértéséhez tehát a vázolt elmélet csak kevés útmutatást ad.